

Markaziy osiyoda suv tanqisligi muammosi: afg'on omili, suv resurslaridan foydalanish bo'yicha xalqaro hamkorlik

Iminov Dilmurod

Jahon iqtisodiyoti va Diplomatiya universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12633920>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-iyun 2024 yil

Ma'qullandi: 28-iyun 2024 yil

Nashr qilindi: 03-iyul 2024 yil

KEY WORDS

Markaziy Osiyo, Sovet ittifoqi, Transchegaraviy suv havzalari, Qo'shtepa kanali, Amudaryo, AECOM International Development, Xitoy, Kanal Balx, Juzjon va Faryob viloyatlari, suv muammosi, xalqaro shartnomalar.

ABSTRACT

Ushbu maqolada xalqaro huquqiy tartibga solishga e'tibor qaratgan holda O'rta Osiyo mintaqasida transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Hozirgi kunda global masala bo'lib turgan, Afg'onistonda qurilayotgan Qo'sh-tepa kanalining Markaziy Osiyoga ta'siri va ushbu suv resurslaridan foydalanishni tashkil etish kontekstida suv-siyosatining asosiy jihatlari, suv mojarolari va suv nizolarini hal qilish mexanizmlari yoritilgan. Mintaqadagi Amudaryo daryodan foydalanish masalalari tahlil qilinadi, davlatlarning suv huquqlari va majburiyatlari aniqlanadi. Suvdan foydalanishning ekologik va ijtimoiy jihatlari suvni barqaror boshqarish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, xalqaro shartnomalar, iqlim o'zgarishlarining suv resurslariga ta'siri va suvdan foydalanish iqtisodiyoti ko'rib chiqiladi.

Markaziy Osiyoda suv resurslari masalasi Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin, yangi mustaqillikka erishgan davlatlar o'rtasida xalqaro hamkorlik muammosini hal qilish zarurati tug'ilganda ayniqsa dolzarb bo'lib qoldi. Bu muammoga yechim topishga urinishlar hali aniq natija bermadi. So'nggi yillarda mintaqa davlatlari muzokaralarni davom ettirdi, lekin shu bilan birga, suv bilan bog'liq vaziyat yomonlashishda davom etmoqda va bu har bir davlatni qo'shni davlatlar bilan maslahatlashmasdan suv tanqisligiga qarshi kurash choralarini ko'rishga majbur qilmoqda. Shundan so'ng Afg'oniston suv resurslaridan foydalanishiga qaramay, Markaziy Osiyo davlatlari bilan ushbu muammoni muhokama qilishda ishtirok etmasdan, suv resurslari sohasida faol siyosat olib bormoqda. Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin Afg'oniston Markaziy Osiyodagi suv resurslari bo'yicha xalqaro muzokaralar va kelishuvlardan chetlashtirildi. Bu Afg'onistonning bu boradagi manfaatlari va ijtimoiy-

iqtisodiy ehtiyojlari e'tirof etilmayotganidan dalolat beradi. Mintaqa davlatlari Afg'onistondagi og'ir siyosiy vaziyat va giyohvand moddalar ishlab chiqarishning yuqori darajasi suv muammosini hal qilishdan manfaatdor bo'lishiga imkon bermaydi, degan taxmindan kelib chiqdi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, afg'on tomoni transchegaraviy daryolardan olayotgan suv resurslarining arzimagan miqdori Markaziy Osiyo mamlakatlari tomonidan ham bunday yondashuvga ta'sir qilishi mumkin.

Afg'onistonning transchegaraviy daryolardan suv resurslarini tortib olishni oshirish imkoniyati yaqinda Markaziy Osiyo mamlakatlarida bir necha bor muhokama qilingan. Biroq, bu stsenariy bo'lishi mumkin emas deb hisoblangan va Markaziy Osiyo davlatlari o'z siyosatini amalga oshirish jarayonida Afg'oniston omilini amalda hisobga olmadi. Shunga qaramay, Afg'oniston suv resurslariga ko'proq e'tibor qaratayotgani sababli vaziyat hozir o'zgara boshladi. Xususan, Kobul transchegaraviy Amudaryodan suv olishni oshirishga qaratilgan rejalarni faol ishlab chiqmoqda va amalga oshirmoqda. Ushbu chora-tadbirlar daryodan suv resurslarini tortib olishning ko'payishiga olib kelishi kerak.

Afg'oniston shimolida Qo'sh-tepa kanali qurilishi boshlanganidan so'ng Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv resurslari tanqisligi muammosi yanada dolzarblashdi. Ushbu loyihani amalga oshirish 2022-yilning mart oyida rejalashtirilgan bo'lib, uzunligi 285 km, kengligi 100 m va chuqurligi 8,5 m bo'lgan kanal qurilishini ko'zda tutadi. Qurilishni yakunlash 2028-yilga mo'ljallangan.¹ Kanal Balx, Juzjon va Faryob viloyatlaridagi qishloq xo'jaligi yerlarini suv bilan ta'minlashi va Afg'onistondagi ko'plab odamlarni ish bilan ta'minlashi hisobga olingan. Kanal orqali 555 ming gektar unumsiz yer sug'orilishi rejalashtirilgan, bu esa "Afg'onistondagi sug'oriladigan maydonlarni 1 million gektarga" oshirishga olib kelishi mumkin².

Kanalning texnik xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarda nomuvofiqlik mavjud, bu yerda ba'zi manbaalar yuqori filtratsiyaga ega bo'lgan joylarda kino qoplamasi mavjudligini ko'rsatadi, boshqalari esa banklar va tublarni mustahkamlash bo'yicha rejalashtirilgan chora-tadbirlarda noaniqlik haqida gapiradi. Bunday chora-tadbirlar amalga oshirilmaganda suvning tuproqqa kirib borishi va suv resurslarining yo'qolishi, sug'oriladigan yerlarning sho'rlanishi va botqoqlanishi mumkin. Suv ta'minoti haqida ham ixtilofiy masala bor, chunki bu ish mashinani ko'tarish qo'shimcha elektr energiyasini talab qiladi, bu hali ushbu hududda mavjud emas. Bu Markaziy Osiyo davlatlarida biroz xavotirga sabab bo'lishi mumkin. Biroq, bu kabi xavotirlar noto'g'ri, chunki qishloq xo'jaligi hududlariga suv yetkazib berishda qiyinchiliklar mavjud bo'lsa ham, suvning kanalga burilishi Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan, O'zbekiston va Turkmaniston uchun og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin. Binobarin, ishlab chiqarish quvvatlarining yetishmasligi suv sohasida nizolarning kuchayishi tahdidining oldini olishni kafolatlamaydi.

Kanal qurib bitkazilgandan so'ng Afg'onistondagi Amudaryodan suv iste'moli 7 km³ dan 17 km³ gacha oshishi mumkin, bu esa mintaqaning asosiy daryosi oqimining quyi qismida joylashgan va sug'orish suvining 15% gacha yo'qotilishiga olib keladigan Turkmaniston va O'zbekiston uchun jiddiy muammo tug'diradi. Bu esa o'z navbatida ekin maydonlarining qisqarishiga olib keladi³. Bundan tashqari, ekologlar kanal qurilishining iqlim va atrof-muhitga mumkin bo'lgan ta'siri, shuningdek, mintaqada, ayniqsa Turkmaniston va

¹Boyarov E. Afg'onlar Turkmaniston bilan chegara yaqinida Amudaryodan kanal qurmoqda.2023. 28 mart. <https://daryo.uz/ru/2023/03/28/afgancy-stroat-kanal-ot-amudari-vozle-granic-s-turkmenistanom?ysclid=lkut3f0r8v185356972> (kirish sanasi: 17.05.2023)

²Zaxvatov A.V. Markaziy Osiyoda suv uchun misli ko'rilmagan kurash boshlanishi mumkin. 29.01.2023. https://www.ng.ru/courier/2023-01-29/11_8646_water.html?ysclid=lkusupxoa3289085189 (sanaKirish : 05/13/2023)

³Suv urushi allaqachon ufqda. 2023 yil 29 may. <https://uzmetronom.agency/2023/05/29/vojna-za-vodu-uzhe-naporoge.html> (kirish sanasi: 29.05.2023)

O'zbekiston uchun suv tanqisligi mavjudligidan xavotir bildirishgan. Amudaryoning o'rtacha ko'p yillik oqimi 79 km³ ni tashkil etadi, ammo keyingi o'n yilliklarda suv oqimi sezilarli darajada kamaygan yillar ko'p bo'ldi⁴. Shunday qilib, Xorazm va Buxoro viloyatlari, Qoraqalpog'istonda ham suv resurslari bilan bog'liq muammolar seziladi.

Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida Amudaryo suv resurslarini boshqarish va ulardan foydalanishni tartibga soluvchi **"Amudaryo suv resurslarini boshqarish, muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish to'g'risida"gi ikki tomonlama shartnoma mavjud**⁵. Ushbu shartnoma 1996-yilda imzolangan va keyinchalik 2017-yilda yangilangan. Turkmaniston prezidentining 2022-yilda O'zbekistonga davlat tashrifi doirasida ikki davlat hukumatlari o'rtasida Amudaryo suv resurslarini boshqarish, muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga soluvchi yangi shartnoma imzolangan edi. Mazkur Bitimning 4-moddasiga ko'ra, transc chegaraviy Amudaryoda gidrotexnika yoki suv xo'jaligi ob'ektlarini qurish yoki rekonstruksiya qilish zarurati tug'ilsa, har bir tomon o'z harakatlarini boshqa tomon bilan muvofiqlashtirishi shart. 2023-yil aprel oyida Markaziy Osiyoning ikki davlati – Turkmaniston va O'zbekistonning suv komissiyasi protokoli imzolangan bo'lib, unda Amudaryo qirg'oqlarini mustahkamlash va tubini tekislash, suv oqimining to'siqsiz o'tishini ta'minlash orqali suv yo'qotilishini kamaytirish choralari ko'rish zarurligi qayd etilgan. Sulton-Sanjar Tuyamuyun gidroelektr majmuasi va kaskad nasos stansiyalarida qo'shma loyihalarda ishtirok etayotgan xorijiy mutaxassislariga suv va kirish vizalarini taqdim etish⁶. Bu sa'y-harakatlar o'z mamlakati manfaatlaridan kelib chiqqan holda suv sohasida qarorlar qabul qiladigan Afg'oniston sharoitida amalga oshirilmoqda. Afg'oniston suv muammolarini qanday hal qilishni tanlash imkoniyatiga ega.

Afg'oniston suv siyosatida mintaqadagi boshqa davlatlar bilan maslahatlashmasdan bir tomonlama harakat qiladi. Buning sababi shundaki, SSSR parchalanganidan keyin Afg'oniston Markaziy Osiyodagi suv masalalari bo'yicha muzokaralarda qatnashmagan va qo'shni davlatlar bilan suv resurslari bo'yicha kelishuvlarga ega emas edi. Masalan, mintaqa davlatlari Amudaryo va Sirdaryo transc chegaraviy daryolaridan suv olish uchun kvotalar belgilagan Afg'oniston Davlatlararo muvofiqlashtiruvchi suv komissiyasi faoliyatiga kiritilmagan. SSSR parchalanishidan oldin Afg'oniston va qo'shni davlatlar, jumladan SSSR o'rtasida transc chegaraviy suv resurslaridan foydalanishni tartibga soluvchi shartnomalar kam edi. Masalan, 1946-yilda SSSR va Afg'oniston o'rtasida Panj daryosining umumiy oqimining 19 km³ dan 9 km³ suvdan foydalanish huquqini nazarda tutuvchi shartnoma tuzildi. Keyinchalik, 1958-yilda sobiq SSSR va Afg'oniston o'rtasida "Chegara suvlari va davlat chegarasini kesib o'tuvchi asosiy yo'llardan foydalanish qoidalari" shartnoma imzolandi"⁷.

1958-yilda imzolangan protokol kabi ba'zi hujjatlarda SSSR va Afg'oniston o'rtasidagi Amudaryo va uning irmoqlarini birgalikda boshqarish to'g'risidagi bitimlar qayd etilgan. Biroq, bu hujjatlarda suv taqsimotining aniq parametrlari belgilangan emas. 1946, 1958- va 1978-yillarda SSSR va Afg'oniston o'rtasida shartnomalar imzolandi, ularda faqat hamkorlikning chegaralari va umumiy tamoyillari ko'rsatilgan edi. Kanalning qurilishi

⁴Panfilova V. Toshkent Kobul bilan texnologiyalarni o'rtoqlashdi. 26.03.2023 . https://www.ng.ru/cis/2023-03-26/5_8689_asia.html?ysclid=lkur8pkze6873014216 (kirish sanasi: 05.13.2023)

⁵Sokolov V. Amudaryo havzasida suv resurslarini birgalikda boshqarish bo'yicha O'zbekiston va qo'shni davlatlar hamkorligining jihatlari. Toshkent 2022 yil 27 sentyabr. [https://unece.org/sites/default/files/2022-10/5.3.%20Sokolov%20transborder%20cooperation%20in%20the%20Amudaryo basin.pdf](https://unece.org/sites/default/files/2022-10/5.3.%20Sokolov%20transborder%20cooperation%20in%20the%20Amudaryo%20basin.pdf) (kirish sanasi: 05/13/ 2023)

⁶5 Toshkentda suv xo'jaligi masalalari bo'yicha O'zbekiston-Turkmaniston hukumatlararo komissiyasining majlisi bo'lib o'tdi. 26 aprel, 2023 yil. <https://yuz.uz/ru/news/v-tashkente-sostoyalos-zasedanie-uzbekske-turkmenskoy-mejpravitelstvennoy-komissii-po-voprosam-vodnogo-xozyaystva> (kirish sanasi: 13.05.2023)

⁷Klemm V., Shobair SS Amudaryo havzasining Afg'oniston qismi. Shimoliy Afg'onistonda sug'orishning Amudaryo havzasida suvdan foydalanishga ta'siri. https://unece.org/fileadmin/DAM/SPECA/hujjatlar/ecf/2010/FAO_report_e.pdf (kirish sanasi: 05/13/2023)

O'zbekiston va Turkmaniston kabi quyi oqimdagi davlatlarda suv bilan bog'liq vaziyatni yomonlashtirishi mumkin. Yuqori va quyi oqimdagi davlatlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilishning huquqiy mexanizmlarining yo'qligi nizolarga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, Afg'oniston qurilishni qo'shnilar bilan maslahatlashmasdan bir tomonlama boshlaganini hisobga olsak.

Markaziy Osiyo davlatlari suv resurslari muammosiga e'tibor qaratish maqsadida mintaqadan tashqari ishtirokchilarga murojaat qilmoqda. Yevropa Ittifoqi va Markaziy Osiyo davlatlarining maxsus vakillari bayonotida umumiy tabiiy resurslardan foydalanishda barcha qo'shni davlatlarning ehtiyojlarini hisobga olish zarurligini ta'kidladilar. Bu bayonot Afg'onistonning transchegaraviy suvdan foydalanish siyosati bilan bog'liq. Markaziy Osiyoning ayrim davlatlari Afg'onistonning Qo'sh-tepa irrigatsiya kanalini qurish rejalaridan xavotirda ekani qo'shma bayonotda aks ettirilgan⁸. Bu kanalning qurilishi kimga foyda, degan savollar ko'p. Afg'oniston rasmiylariga ko'ra, loyiha qiymati 684 million dollar bo'lib, qurilish uchun mablag' davlat byudjetidan ajratiladi. Biroq, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni hisobga olgan holda, loyihani o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirish, ayniqsa, loyihaning ko'lamini hisobga olsak, dargumon.

Afg'onistondagi kanal loyihasidan kimlar foyda ko'rishi haqida turli nazariyalar mavjud. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, Xitoy sarmoyasi bor, ular e'lon qilinmagan⁹. Boshqa manbalarga ko'ra, loyiha Xitoy va G'arb kompaniyalarining offshor kompaniyalari orqali moliyalashtirilmoqda¹⁰. Loyihaga Xitoy va Pokiston sarmoyalari kiritilgani haqida ham dalillar mavjud. Agar shunday bo'lsa, Markaziy Osiyo davlatlari va Afg'oniston o'rtasidagi ziddiyat kuchayib borayotgani haqida savol tug'iladi¹¹. Xitoy Afg'onistonning tabiiy boyliklariga, xususan, mamlakat shimolidagi, Turkmaniston va O'zbekiston bilan chegaradosh hududdagi neft konlarida foydalaniladigan Amudaryo suviga katta qiziqish bildirgan. Afg'onistonda kanal qurish loyihasi bir necha yil avval Amerika tashkilotlari, xususan, USAID ko'magida ishlab chiqilgan. Loyihaning texnik-iqtisodiy asoslari AACs Consulting kompaniyasi ishtirokida AECOM International Development, Inc./DT Global boshchiligidagi USAIDning "Suv havzasi va irrigatsiyani boshqarishni mustahkamlash" loyihasi doirasida tayyorlangan¹².

Infratuzilma loyihalari mintaqadagi vaziyatni barqarorlashtirish va suv muammosini hal qilishda katta rol o'ynashi mumkin. Shunday loyihalardan biri Trans-afg'on temir yo'li bo'lib, unda O'zbekiston, Afg'oniston va Pokiston ishtirok etadi. 600 kilometr uzunlikdagi ushbu temir yo'l Markaziy Osiyo mamlakatlariga Pokiston dengiz portlariga chiqish imkonini beradi, bu esa mintaqaviy aloqa va savdoni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, u Yevropa Ittifoqi, Rossiya, O'zbekiston, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarini bog'laydi. Toshkentda ushbu loyiha "asr loyihasi" deb nomlanib, O'zbekiston eksport bozorlarini diversifikatsiya qilish, o'zbek tovarlari tranziti uchun tariflarni pasaytirish hamda qisqaroq va arzonroq yo'nalish orqali Janubiy Osiyo dengiz portlariga chiqishni

⁸Panfilova V. Afg'oniston mintaqadagi ekologiyani hisobga olmaydi. 28.05.2023. https://www.ng.ru/cis/2023-05-28/5_8734_Centralasia.html?ysclid=lkv2a8dbb3365116177 (kirish sanasi: 28.05.2023)

⁹Panfilova V. Toshkent Kobul bilan texnologiyalarni o'rtoqlashdi. 26.03.2023. https://www.ng.ru/cis/2023-03-26/5_8689_asia.html?ysclid=lkur8pkze6873014216 (kirish sanasi: 13.05.2023)

¹⁰Baliev A. Markaziy Osiyo - Afg'oniston: yagona suv xo'jaligi tizimiga muqobil yo'q. 12 may 2023. https://www.ritmeurasia.org/news--2023-05-12--centralnaja-azija-afganistan-edinoj-vodohozhajstvennoj-sisteme-net-alternativy-66262?utm_source=finobzor.ru (kirish sanasi: 13.05.2023)

¹¹Baliev A. Markaziy Osiyo - Afg'oniston: yagona suv xo'jaligi tizimiga muqobil yo'q. 12 may, 2023 yil. https://www.ritmeurasia.org/news--2023-05-12--centralnaja-azija-afganistan-edinoj-vodohozhajstvennoj-sisteme-net-alternativy-66262?utm_source=finobzor.ru (kirish Sana: 13.05.2023)

¹²USAID va Afg'oniston hukumati uchun Xushtepa irrigatsiya va elektr energiyasini ishlab chiqarish mega loyihasi bo'yicha texnik-iqtisodiy asoslar <https://aacs-consulting.com/portfolio/khush-tepa-irrigation-scheme-and-power-generation-feasibility-study/> (sanaKirish : 05/13/2023)

ta'minlashi kutilmoqda. Loyihaning taxminiy qiymati 5 milliard dollarni tashkil qiladi¹³. Markaziy Osiyo davlatlari Afg'oniston bilan Amudaryo suv resurslaridan maqbul foydalanish bo'yicha kelishuvga erishishga faol intilmoqda. Biroq, bu vazifani bajarish qiyin, chunki kanal qurilishi Afg'oniston oladigan suv resurslari hajmining oshishiga olib kelishi mumkin. Qolaversa, Markaziy Osiyo davlatlarining afg'on siyosatiga ta'sir qilish imkoniyati cheklangan. Biroq, suv resurslari masalasi barcha ishtirokchilar tomonidan ushbu mamlakatlar bir-biriga nisbatan olib boriladigan kengroq siyosat kontekstida ko'rib chiqiladi. Bu siyosat energetika, iqtisodiy hamkorlik, xavfsizlik kabi muhim masalalarni o'z ichiga oladi. Afg'oniston, shuningdek, kanal qurilishi nafaqat qo'shimcha suv resurslariga kirishni, balki uni Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarda muhim ishtirokchiga aylantirishini ham tan oladi. "Iqlim muhojirlari" sonining ortishi bilan bu ta'sir vositasi Afg'oniston uchun kalit bo'lishi mumkin¹⁴.

TAPI kanalining 2027-2028 yillarda foydalanishga topshirilishi Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlarning yanada keskinlashishiga olib kelishi mumkin. Muzliklarning erishi va daryolar oqimining o'zgarishi kabi qator omillar bilan bir qatorda Afg'oniston suv resurslaridan o'z ulushini talab qiladi, bu esa mojarolarning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Mutaxassislar fikricha, bu holat bir qator salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin, jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning yomonlashishi, ekologik muammolar va mintaqada yalpi ichki mahsulotning kamayishiga olib kelishi mumkin. Qolaversa, kanal qurilishi mintaqadagi geosiyosiy vaziyatni keskinlashtirishi va davlatlar o'rtasida ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Allaqachon suv tanqisligini boshdan kechirayotgan Markaziy Osiyo suvdan foydalanish uchun taranglik va kurashlar markaziga aylanishi mumkin. Shu bois mintaqada uchun yuzaga kelishi mumkin bo'lgan mojarolar va salbiy oqibatlarning oldini olish uchun suv resurslarini boshqarish kontekstida mamlakatlar o'rtasida uyg'un hamkorlikni ta'minlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Baliev A. Markaziy Osiyo - Afg'oniston: yagona suv xo'jaligi tizimiga muqobil yo'q. 12 may, 2023 yil.
2. Klemm V., Shobair SS Amudaryo havzasining Afg'oniston qismi. Shimoliy Afg'onistonda sug'orishning Amudaryo havzasida suvdan foydalanishga ta'siri.
3. Suv urushi allaqachon ufqda. 2023 yil 29 may
4. Sokolov V. Amudaryo havzasida suv resurslarini birgalikda boshqarish bo'yicha O'zbekiston va qo'shni davlatlar hamkorligining jihatlari

¹³O'zbekiston va Pokistonni bog'laydigan Transafg'on temir yo'li qurilishi qiymati ma'lum bo'ldi. 2022 yil 6 dekabr. <https://kun.uz/ru/news/2022/12/06/nazvana-stoimost-stroitelstva-transafganskoy-jyeleznoy-dorogi-kotoraya-soyedinit-uzbekistan-i-pakistan> (kirish sanasi: 13.05.2023)

¹⁴Baliev A. Markaziy Osiyo - Afg'oniston: yagona suv xo'jaligi tizimiga muqobil yo'q. 12 may, 2023 yil. https://www.ritm Eurasia.org/news--2023-05-12--centralnaja-azija-afganistan-edinoj-vodohozjajstvennoj-sisteme-net-alternativy-66262?utm_source=finobzor.ru (kirish Sana: 13.05.2023)